

DEUİFD LI / 2020, ss. 191-213.

**CUMA HUTBELERİNİN ARDINDAN OKUNAN NAHL
SÛRESİNİN 90. ÂYETİNE VERİLEN TÜRKÇE ANLAMIN
TEFSİRLERLE UYUMU MESELESİ**

Zeynel Abidin AYDIN*

ÖZ

Cuma hutbelerinin ardından Kur'ân-ı Kerîm'den belli bir bölüm okuma geleneği Hz. Peygamber tarafından Kâf sûresinin okunması şeklinde başlatılmış, râşid halifeler döneminde farklı sûre ve âyetlerle devam ettirilmiştir. Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülazîz dönemine gelindiğinde ise Nahl sûresinin 90. âyeti okunmaya başlanmıştır. Ülkemizde bu gelenek, Nahl sûresinin 90. âyetinin önce Arapçasının ardından da Türkçesinin (çevirisinin) sunulması şeklinde sürdürülmektedir. Lâkin ilk dönem rivâyet ağırlıklı tefsirler incelendiğinde söz konusu âyete verilen Türkçe anlamın, âyetin Arapçası ile birebir uyumlu olmadığı görülmektedir. Bunda, âyet içerisindeki kelimelere dirâyet ağırlıklı tefsirlerde yüklenen anakronik/art zamanlı anlamların etkili olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmamız, Nahl sûresinin 90. âyetinin doğru anlamının ortaya çıkarılmasına katkı sağlamak suretiyle sağlıklı bir Kur'an tasavvuruna sahip olunmasını hedeflemektedir. Âyetin doğru anlamının tespit edilebilmesi amacıyla, en kadim olanlarından başlamak üzere tefsir külliyatı ana hatlarıyla gözden geçirilmiş ve cümle içerisindeki kelimelere erken dönem rivâyet ağırlıklı tefsirlerde dile getirilen nüzûl zamanı anlamlarının verilmesi gerektiği -ki Vucûhu'l-Kur'an ilmi de bunu gerektirmektedir- sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Nahl Sûresi, Türkçe Çeviri, Rivâyet Tefsiri, Dirâyet Tefsiri, Cuma Hutbesi.

THE PROBLEM OF THE COMPATIBILITY OF TURKISH
TRANSLATION OF THE VERSE 90 OF SÛRAH AN-NAHL WHICH IS
READ AFTER FRIDAY SERMONS WITH TAFSIRS

ABSTRACT

The tradition of reading a certain chapter from the Quran after the Friday sermons was initiated by the Prophet with the Sûrah Qâf and was continued with

* Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Assist. Prof., Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Bolu, Turkey, zeynelaydin@ibu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7354-1671>

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 15/03/2020

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 22/04/2020

different surahs and verses during the caliphs period. By the time of Omar b. Abdulazeez, one of the Umayyad caliphs, the 90th verse of sûrah an-Nahl started to be read. In our country, this tradition is continued by presenting the 90th verse of sûrah an-Nahl first in Arabic and then in Turkish. However, considering the information included in the narrations, the content of the verse presented in our country is not compatible with the Arabic language. In this it is understood that the anachronic meanings attributed to the words in the verse are effective. In our study, it is aimed to have a healthy Qur'anic image by contributing to the correct meaning of the 90th verse of sûrah an-Nahl. In order to determine the true meaning of the verse, the commentary of the exegesis was revised, starting with the most ancient ones, and it was concluded that the words in the sentence should be given the meanings equivalent to the revelation time of the verse.

Keywords: Tafsir, Qur'ân, Sûrah an-Nahl, Turkish Translation, Riwayah Exegesis, Dirayah Exegesis, Friday Sermon.

Giriş

Nahl sûresinin 90. âyeti ülkemizde Cuma hutbelerinden sonra Arapça olarak okunmakta ve ardından da Türkçe meâli paylaşılmaktadır. Bu paylaşım esnasında “*ûâ-i zî'l-kurbâ*” terkibine genellikle, “*Allah akrabaya vermenizi/yardım etmenizi emreder.*” şeklinde bir anlam verilmektedir. Ancak bu çeviri uzun yıllardır zihnimize takılmakta ve cemaatin sadece varlıklı olanlarına sesleniyor gibi bir intiba uyandırmaktadır. İşin doğrusu Kur'ân-ı Kerîm dikkatlice analiz edildiğinde Allah'ın, akrabaya değil, muhtaç olanlara yardım edilmesini emrettiği, ancak yardıma da yakınlardan başlanılmasını telkin ettiği müşahade edilmektedir. Bu verilerden hareketle Nahl sûresinin 90. âyetini incelemeye ve Allah'ın “*ûâ-i zî'l-kurbâ*” terkihiyle neyi kastetmiş olabileceğini netleştirmeye niyetlendik. Doğru bilgiye ulaşmak için müracaat edeceğimiz kaynaklar arasında ilk sırayı elbette rivâyet ağırlıklı tefsirler alacaktı. Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767), Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923) ve İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938) gibi günümüze ulaşan en kadim rivâyet ağırlıklı tefsirlere baktığımızda sadece söz konusu terkihin değil, âyet içerisindeki pek çok kelimenin de Türkçeye aktarıldan farklı manalar ile ifade edildiğine tanık olduk. Rivâyet ağırlıklı tefsirlerden edindiğimiz bu bilgiler, bizi âyetin Türkçe'ye doğru çevrilmediği sonucuna götürünce bu çalışmayı yapmaya karar verdik.

Nahl sûresinin 90. âyetiyle ilgili ülkemizde daha önce yapılan çalışmalara bakıldığında toplamda üç makalenin yazıldığı görülmüştür.

Bunlar, 2005 yılında Yener Öztürk tarafından çalışılan “**Hayır ve Şerri Özetleyici Muhtevasıyla Nahl 90. Âyetin Düşündürdükleri**”,¹ son dönem Osmanlı ulemasından Debrelî Vildan Faik tarafından Medresetü'l-Vâizîn öğrencileri için kaleme alınan, 2006 yılında da Mustafa Özel tarafından yayına hazırlanan “**Nahl/16 Sûresinin 90. Âyetinin Tefsiri**”² ve 1942-1962 yılları arasında Amasya müftüsü olarak görev yapan Mehmed Sabri Yetkin'in Cuma kürsüsünde yaptığı bir va'zın genişletilmesiyle oluşan *Risâle-i Mev'ize*'nin, 2018 yılında Raşit Çavuşoğlu tarafından transkribe edilip özetlendiği “**Amasya Müftüsü Mehmed Sabri Yetkin'in Nahl Sûresi 90. Âyeti Bağlamındaki Risale-i Mev'izesi**”³ başlıklı makalelerdir. Üç makalenin de âyet içerisinde dile getirilen emirlerin ve nehiylerin ehemmiyetine yoğunlaştığı, bizim tespit ettiğimiz hususlara pek temas etmediği mülahaza edilmiştir. Sadece Debrelî Vildan Fâik'in, tefsirde rivâyetin öncelenmesi gerektiği ve Nahl sûresinin 90. âyetindeki ‘*adl*, “*ûtâ-i zî'l-kurbâ*” gibi kelime ve terkiplerin rivâyetlerde farklı anlamlandırıldığı türünden bazı detaylara işaret ettiği müşahede edilmiştir.

Çalışmamızda âyetin doğru anlamının tespit edilebilmesi için erken döneme ait tefsir, İslam tarihi gibi kaynaklara müracaat edilmiştir. En kadim olanlarından başlamak suretiyle öncelikle rivâyet ağırlıklı tefsirlerde yer alan bilgiler, ardından İslam tarihi kaynaklarından İbn İshak'ın (öl. 151/768) Sîret'inde söz konusu âyetle ilgili paylaşımlar, daha sonra da dirâyet ağırlıklı tefsirlerdeki malumat gözden geçirilmiştir. Ebû Mansûr Mâturîdî'nin (öl. 333/944) Te'vilât'ından itibaren dirâyet ağırlıklı tefsirlerin âyeti ve âyet içerisindeki kelimeleri, nâzil olduğu dönemdeki anlamların ötesine taşımak suretiyle yorumladıklarına tanık olunmuştur. Âyete günümüz Türkiye'sinde verilen, “*Şüphesiz ki Allah adaleti, iyilik yapmayı, yakınlara yardım etmeyi/vermeyi emreder; hayasızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt verir.*” şeklindeki yaygın anlamın, âyetteki pekçok kelimenin nâzil olduğu dönemdeki manasını değil, çok sonraki

¹ Yener Öztürk, “Hayır ve Şerri Özetleyici Muhtevasıyla Nahl 90. Âyetin Düşündürdükleri”, *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler* IX/22 (2005): 87-102.

² Debrelî Vildân Fâik, “Nahl/16 Sûresinin 90. Âyetinin Tefsiri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. Mustafa Özel 10/2 (2006): 135-147.

³ Raşit Çavuşoğlu, “Amasya Müftüsü Mehmed Sabri Yetkin'in Nahl Sûresi 90. Âyeti Bağlamındaki Risale-i Mev'izesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research* XI/60 (2018): 1231-1242.

anlamını yansıttığı; bu durumun da Yüce Allah'ın, Nahl sûresinin 90. âyeti ile vermek istediği ana mesajı gölgelediği ve Kur'an'ın genelinden çıkartılan bir muhtevanın âyetin meâliymiş gibi algılanmasına sebep olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

1. Tefsirlerde Nahl Sûresinin 90. Âyeti

Mekkî olduğu rivâyet edilen Nahl sûresi, 128 âyetten oluşmaktadır. Câbir b. Zeyd (öl. 93/711) ve Katâde b. Diâme'den (öl. 117/735) nakledilen rivâyetlerde kırk âyetinin Mekkî, geriye kalanlarının Medine'de olduğu bilgisi yer alır. Başka bir rivâyette sûrenin tamamının Mekke'de nâzil olduğu, sadece Allah'a verilen sözün tutulması ve Allah'ın adı kullanılarak yapılan yeminlerin aldatma aracı olarak kullanılmaması hususunun işlendiği 95-97. âyetlerin Medine'de nâzil olduğuna dair değerlendirmeler bulunmaktadır.⁴ Abdullah b. Abbas'a (öl. 68/687) isnad edilen bir rivâyette hicretten bahseden 41. ve 110. âyetler ile son üç âyetinin Medine'de nâzil olduğu ifade edilmiştir.⁵ Ancak âyetlerde mevzubahis edilen hicretin Medine'ye değil de Habeşistan'a yapıldığını söyleyenler bu görüşün zayıflığına işaret etmiştir. Sadece son üç âyetinin Medine'de nâzil olduğu şeklindeki bilgi ise pek çok kaynakta tekrarlanmaktadır. Hz. Hamza'nın ve bazı Müslümanların Uhud'da şehit edilmesinin ardından Hz. Muhammed ve arkadaşlarının “*Otuş kişi ile misillemde bulunacağız!*” veya “*Daha önce görülmemiş bir misillemde bulunacağız!*” tarzındaki tepkileri üzerine son üç âyetin nâzil olduğu ve Müslümanlara sadece misliyle mukabele izni verdiği ya da sabrı telkin ettiği aktarılmıştır.⁶ Konumuz olan 90. âyetin ise Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib (öl. 619) ile ilgili tefsirlerde anlatılan şu rivâyet dikkate alındığında Mekke'de nâzil olduğu anlaşılmaktadır: “*Bu âyet Mekke'de nâzil olduğunda Ebû Tâlib kabile mensuplarına şöyle demiştir: Ey Gâlipoğulları! Muhammed'e tabi olun ki doğru yola ve kurtuluşa eresiniz. Vallahi, yeğenim güzel ablaktan başka bir şeyi öğütlememektedir. Muhammed ister yalancının biri olsun isterse doğruyu söyleyen biri olsun, sizi iyilikten ve hayırdan başka bir şeye*

⁴ Ebü'l-Fadl Şihâbüddin Mahmûd el-Âlûsî, *Râbu'l-meâni fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-seb'î'l-mesânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.), 14: 89-90.

⁵ Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. İbrâhim es-Semerkindî, *Babru'l-ulûm* (Mektebetü Mişkâti'l-İslâmiyye, t.y.), 2: 134.

⁶ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nahhâs, *Me'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Mektebetü Mişkâti'l-İslâmiyye, t.y.), 4: 9-10.

da'vet etmemektedir."⁷ Âyetin nüzûlünden sonra Ebû Tâlib'in Kureyşlilere yönelik bu değerlendirmeleri; devamındaki âyette dile getirilen "*ahidlere sadık kalma*" emrinin Hz. Muhammed'e biat edenlerle ilgili olması⁸ ve nüzûl sıralamasında 70. sıraya konulması gibi hususlar dikkate alındığında sûrenin Mekke döneminin sonlarına doğru nâzil olduğu anlaşılmaktadır.

Sûre, ismini 68. âyette geçen ve "*bal arası*" anlamına gelen '*nabl*' kelimesinden almıştır. Ayrıca Allah'ın insanoğluna lutfettiği ve edeceği nimetlerden geniş olarak bahsettiği için "*N'âm sûresi*" diye de isimlendirilmiştir. Sûrede öncelikle uluhiyet, dirilme ve hesap verme gibi dinin temel konuları ele alınmış; ardından Allah'ın kudretinin delillerine işaret edilip nimetlerini görüp takdir etmenin önemi ve sonuçları hatırlatılmış; adl, ihsan, îtâ, faşşâ, münker, bağy, sözünde durma, yemin, haram-helal, tövbe gibi dinî-ahlâkî konulara temas edilmiş; son olarak da Allah yoluna davette izlenecek yöneme dikkat çekilerek sabırlı olunması emredilmiştir.⁹

Tefsirlerdeki değerlendirmelere bakıldığında sûrenin yirmi küsur bölüm şeklinde nâzil olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda konumuz olan 90. âyetin, bölüm başlangıcı olduğu ve devamındaki altı (90-96)¹⁰ veya on âyetle birlikte (90-100) bir bütün oluşturduğu görülmektedir.¹¹ Bu bütün içerisinde, Allah'ın tek ilah/tanrı olarak benimsenmesi, Allah ile yapılan iman sözleşmesine riâyet edilmesi, akraba ile olan ilişkilerin koparılmaması, kötü ve çirkin davranışlardan uzak durulması, hakkı ve hakikati yaşatmak için mü'minlerin vermiş olduğu sözleri tutması, yapmış olduğu antlaşmalara riâyet etmesi, yeminlerini aldatma aracı olarak kullanmaması gibi sahip olunması gereken dinî-ahlâkî ilkelere dikkat çekilmekte; bunlara aykırı davranmanın doğuracağı kötü sonuçlara işaret edilmektedir.

⁷ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman* (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1979), 2: 483-484.

⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'an* (Beirut: Dâru'l-Fikir, 1984), 7: 636.

⁹ Hayrettin Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003), 3: 375.

¹⁰ Abdurrahmân b. Muhammed İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Mekke: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1417), 3: 506.

¹¹ Örnek olarak bk. Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3: 375-455.

İbn Abbas'tan nakledilen bir rivâyette 90. âyetin nüzûlü şöyle anlatılmaktadır: Bir gün Hz. Peygamber'in evinin bahçesinde oturuyorduk, Osman b. Maz'un uğradı ve Rasûlüllâh'ın yanına oturdu. Ardından Rasûlüllâh bir müddet semaya baktı ve akabinde, “*Bana Cebrâîl geldi diyerek 'إن الله يأمر بالعدل والإحسان' âyetini okudu.*” Âyeti dinleyen Osman b. Maz'un, “*Daba önce Muhammed'den haya ettiğim için Müslüman olduğumu söylemiştim, İslam kalbime tam yerleşmemişti; ancak bu âyeti duyduğumda kalbimde gerçek iman oluştu ve Muhammed'i sevdim.*” dedi.¹²

Bu âyet, ele aldığı emir ve nehiylerin önemine binaen ilk dönemlerden itibaren üzerinde sürekli durulan vahiy kesitlerinden biri olmuştur. Hemen hemen bütün tefsirlerde bu cümlenin, “*iyilik ve kötülük konusunda Kur'an'ın en kapsamlı âyeti* / *إن أجمع آية في القرآن لخير أو لشر آية في سورة النحل* ... *إن الله يأمر...*” olduğu ifade edilmiştir.¹³ Bazı müfessirler, Kur'an'dan başka bir bölüm bulunmasa bile sadece bu âyetin insanlık için yeterli olabileceğine dair görüşler serdetmiştir.¹⁴ Bundan dolayıdır ki âyet, Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülazîz (öl. 101/720) döneminden itibaren cuma hutbelerinin ardından okunmaya başlanmış¹⁵ ve bu gelenek günümüze kadar devam ettirilmiştir.¹⁶ Katâde'den nakledilen bir rivâyette ise şu bilgi yer almıştır: “*Güzel ahlaka uygun cabiliyye dönemi davranışları*

¹² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 3: 506; Fahrüddîn Muhammed er-Râzî, *Mejâttbu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 20: 102.

¹³ Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, 7: 635.

¹⁴ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Kahire: Merkez l'l-Bühûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2003), 9: 104; Muhammed Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Riyad: Mektebetu'r-Riyâd el-Hadîse, t.y.), 3: 395.

¹⁵ Fâik, “Nahl/16 Sûresinin 90. Âyetinin Tefsiri”, 146.

¹⁶ Cuma hutbelerinden sonra Kur'an'dan belli bir bölüm okuma uygulaması Hz. Peygamber tarafından başlatılmıştır. Hz. Muhammed'in Cuma hutbelerinden sonra Kâf sûresini okuduğu rivâyet edilmiştir. Daha sonra Hz. Ömer'in, içinde kız çocuklarının diri diri toprağa gömülmelelerinin hesabının sorulacağı uyarılarının da yer aldığı Tekvîr sûresinin ilk on dört âyetini, Hz. Osman'ın Nisâ sûresinin sonundaki Kelâle âyetini, Hz. Ali'nin de Kâfirûn ve İhlâs sûrelerini okuduğu rivâyet edilmiştir. İsmail Hakkı Bursevî, *Rûbu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (el-Mektebetü's-Şâmîle, t.y.), 2445. İlk Emevî halifesi Muaviye ise Hz. Ali'ye yönelik lanet cümleleri okumuştur. Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşâf an hakâiki gavâmi'zi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücutihi'te'vîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.), 2: 396.

Kur'an'da da Yüce Allah tarafından emredilmiş, çirkin olanlar nehyedilmiştir. Binaenaleyh, Allah ablaka mugayir olan fiilleri yasaklamıştır.” Bundan dolayı bir hadiste “إن الله يحب معالي الأخلاق ويكره سفاسفها / Allah, güzel davranışlardan boşnut olur, çirkin olanlardan boşlanmaz.” buyrulmuştur.¹⁷ Zaten Kur'an'ın en temel öğretilerinden biri olan “emr-i bi'l-ma'rûf, nehy-i ani'l-münker” de bu durumu ifade etmektedir.

Böylesine önemli addedilen bu âyetin muhtevası içerisinde Allah'tan insanlığa öğüt olarak üç emrin, üç de nehyin/yasağın hatırlatıldığı görülmektedir. Emirler “*adl, ihsan, itâ*”; nehiyeler ise “*fahşâ, münker ve bağ*”dir. Âyetin, ülkemizdeki meâllere yansıyan ve cuma hutbelerinden sonra sunulan yaygın anlamlarından birkaç tanesi şu şekildedir:

“Şüphesiz ki Allah adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; baysızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt verir.”¹⁸

“Mubakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; baysızlığı, kötülüğü ve zorbalığı da yasaklar. İşte Allah aklınızı başınıza almanız diye size böyle öğüt veriyor.”¹⁹

“Hiç şüphesiz ki Allah, (indirdiği bu kitapta) insanlara adaletli davranmayı, onları affedip iyilik yapmayı, akrabaya yardım etmeyi emreder. Haysızlığı, cimriliği, her türlü kötülüğü, azgınlık ve taşkınlığı ise yasaklar. Düşünüp tutasınız diye size böylece öğüt verir.”²⁰

Ülkemizdeki meâllere yansıyan bu anlamlar, acaba âyetin gerçek manasıyla uyumlu mudur? Bu emir ve nehiyelerle özelde Kur'an'ın direkt muhatabı olan ilk nesle, genelde ise dolaylı muhatabı olan sonraki nesillere hangi mesajlar verilmek istenmiştir? Bu soruların net olarak cevaplanabilmesi için, ağırlıklı olarak rivâyete dayanan ve vahyin anlaşılmasına katkı sağlayan erken dönem İslam tarihi, hadis, tefsir gibi

¹⁷ Ebü'l-Fidâ İsmâil İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000), 8: 344.

¹⁸ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007), 276.

¹⁹ *Kur'an Yolu Meâli*, çev. Hayrettin Karaman v.dğr., (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2016), 276.

²⁰ *Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli*, çev. Abdülkadir Şener v.dğr., (İzmir: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 276.

kaynaklara müracaat edilmesinin en isabetli yol olacağı kanaatindeyiz. Söz konusu kaynaklarındaki rivâyetlere bakıldığında ise âyetin insanlığa vermek istediği mesajın günümüz Türkçesine (çevirilere/meâllere) doğru yansıtılmadığı müşahade edilmektedir. Bunda mevzubahis kelimelerin, âyetin nâzil olduğu dönemdeki anlamlarıyla değil de nüzul süreci sonunda kazandıkları anlamlarıyla Türkçeye çevrilmesinin rol oynadığı anlaşılmaktadır. Burada dirâyet ağırlıklı tefsirlerin, özellikle de Mâturîdî'nin Te'vîlâtü Ehli's-sünne isimli eserinin etkili olduğu görülmektedir.

Halbuki Kur'an'ın genel bütünlüğü içerisinde her biri başlı başına birer kavram olan bu kelimelerin hem söz konusu âyet hem de diğer sûrelerdeki âyetler içerisinde kullanıldıkları anlamların tespiti, sağlıklı bir Kur'an tasavvuru adına oldukça önemlidir. Zaten tefsir ilminin öncelikli hedefi de Kur'an'daki âyetlerinin ilk Müslüman nesle ne söylediğini ortaya çıkarmaktır.

Günümüze ulaşan en kadim tefsirlerden Mukâtil b. Süleyman'ın eserine bakıldığında, “*adlin*, tevhid; *ihşanın*, insanları affetme; *îtâ-i zî'l-kurbânın*, yakınlık sebebiyle akrabaya hakkını verme; *fabşânın*, büyük günahlar; *münkerin*, şirk; *bağyin* de zulüm” olarak açıklandığı görülmektedir.²¹

Taberî'nin tefsirinde “*adl*, kelime-i tevhîd”; *ihşan*, -adl kelimesiyle birlikte kullanılması hasebiyle- Allah'ın emir ve yasaklarına uyma konusunda, rahat zamanlarda da zor dönemlerde de sabırlı/istikrarlı olma; *îtâ-i zî'l-kurbâ*, yakınlık sebebiyle Allah'ın akraba için ön gördüğü haklarını kendisine verme; *fabşâ*, zina; *münker*, (kelimeyle ilgili bu âyette değerlendirmede bulunulmamıştır); *bağy* de kibir ve zulüm şeklinde tefsir edilmiştir. Taberî, âyetteki ‘*adl*’ın ‘*insâf*’ manasına geldiğini, insâfın da “*Bizce nimetleriyle lütufta bulunan varlığı onaylama/tasdik etme; lütuflarına karşılık ona teşekkür etme ve hamdi layık olana yönlendirme*” gibi zengin bir muhtevaya sahip olduğunu belirtmiştir. Buradan bakıldığında putların; nimet veremedikleri ve fayda sağlayamadıkları için hamde ve ibadete layık olamayacaklarını dile getirmiştir.²²

İbn Ebî Hâtim'in tefsirinde *adl*, kelime-i tevhîd; *ihşan*, farzların yerine getirilmesi; *îtâ-i zî'l-kurbâ*, yakınlık sebebiyle Allah'ın akraba için ön

²¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, 2: 483.

²² Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli-l-Kur'ân*, 7: 634.

gördüğü haklarının kendisine verilmesi; *fahşâ*, zina; *münker*, şirk; *bağy* da kibir ve zulüm olarak ifade edilmiştir.²³

Dirâyet ağırlıklı bir tefsir olan Mâturîdî'nin Te'vîlât'ına bakıldığında ise âyetteki emir ve nehiylerle ilgili yorumların farklılaşmaya başladığı görülür. Mâturîdî, tefsir tarzı gereği önce dirâyetini ortaya koymuş yani âyetteki ifadelerin gelebileceği anlamları vermiş, daha sonra ise rivâyetlere yer verip söz konusu merviyât üzerinden değerlendirmelerde bulunmuştur. Binaenaleyh, âyet içerisindeki ilk iki emri (adl-ihsan) yorumlarken bunların Allah-insan arası durumu mu yoksa insan-insan arası durumu mu ifade ettiği noktasında farklı yaklaşımlar sergilemiştir. İlk olarak insanlar arası durumu ifade edebileceğini söyleyip yönetici pozisyonunda olanların adil ve muhsin olmakla emrolduklarını (hem kendilerinin ihsan şuuruyla hareket etmesi hem de emri altındakilere bu şuurla davranmaları) belirtmiştir. Daha sonra bu emirlerden *adlin*, insan-Allah arasındaki durumu; *ihsanın* da insan-insan arasındaki durumu ifade etmesinin mümkün olabileceğine dikkat çekmiştir. İnsanın Allah'a karşı adil olmasını ise Rabbinin doğru takdir etmesi, onu tek ilah olarak benimsemesi şeklinde beyan etmiştir. *Îtâ-i zî'l-kurbâyı*, kişinin akrabasına - farz olan zekât dışında- sadaka vermesi; *fahşâ*, *münker* ve *bağy* kelimelerini ise hep birlikte büyük günahlar olarak yorumlamıştır. Mâturîdî bu izahlardan sonra İbn Abbâs, Katâde ve Mukâtil gibi sahâbe, tâbiîn ve sonraki nesillerden gelen haberleri aktarmış, akabinde de adalet ve ihsan kelimelerinin rivâyetlerdeki tefsirleri üzerinde durmuştur. Şöyle ki *adlin*, "Her şeyi yerli yerine koyma" şeklindeki meşhur tarifinden hareketle rivâyetlerde 'tevbîd' olarak tefsir edilmesini, ilahlık ve rablığın Allah'a aidiyeti tarzında te'vîl etmiştir. İhsanı da Cibrîl hadisindeki "Allah'a, O'nu görüyormuşçasına ibadet etmendir, her ne kadar sen O'nu göremesen de O seni görmektedir." tanımından hareketle ele almış ve ihsandan maksadın insan-Allah, insan-insan ve insan-nefsi arasındaki şuur hallerinden biri olabileceğini belirtmiştir.²⁴

Âyeti yine dirâyetiyle değerlendiren işârî tefsir sahibi Kuşeyrî (öl. 465/1072), *adlin* kişi ile nefsi, kişi ile Rabbi ve kişi ile mahlukat arasında olmak üzere üç farklı boyutunun olduğunu söylemiştir. Kişi ile nefsi

²³ İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 3: 507.

²⁴ Ebû Mansûr Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü Ebli's-sünne* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle Nâşirûn, 2004), 3: 113-115.

arasında olan adli, وَهَيَّ النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ âyetinde ifade buyrulduğu üzere nefsinin helake götüren şeylerden engelleme; Rabbi ile arasında olan adli, Allah'ın hakkını nefsinin hazlarına tercih etme, Rabbinin rızasını her şeye öncelikle, yasakladıklarının tamamından kaçınma ve bütün emirlere yapışma; mahlukat ile arasında olan adli ise hainliği terk edip samimiyete sarılma, insanlı olma, hiç kimse hakkında söz veya fiille kasıtlı ya da kasıtsız kötü bir şey söylememe ve yapmama şeklinde tefsir etmiştir. İhsan kavramını uzun uzun yorumladıktan sonra itâ kelimesini değerlendirmiş ardından da yasaklara dair dirâyetini ortaya koymuştur.²⁵

Tefsirde dirâyet konusunda eşsiz kabul edilen Zemahşerî (öl. 538/1144) ise Nahl sûresinin 90. âyetini yorumlarken sahâbe ve tâbiîn neslinden aktarılan rivâyetlere hiç değinmemiş, kelimeleri genel anlamlarıyla ifade etme yoluna gitmiştir. Mesela fahşâyı, hududullaha aykırı fiiller; münkeri aklın çirkin gördüğü eylemler şeklinde tefsir etmiştir.²⁶

Sunduğumuz örneklerden de anlaşılacağı üzere rivâyet ağırlıklı tefsirlerde âyet, sahâbe ve tâbiîn neslinden aktarılan bilgiler çerçevesinde ele alınırken; dirâyet ağırlıklı tefsirlerde, rivâyet-dirâyet merkezli bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Dirâyeti ön planda tutan müfessirlerden bazıları rivâyetlere yer vererek reylerini ortaya koymuşken, bazıları ise rivâyetlere hiç değinmeden doğrudan dirâyetlerini izhar etme yoluna gitmiştir. Bu durum, hakkında rivâyet olan Kur'an âyetlerinin anlaşılmasında söz konusu merviyâtın rolünün ne olacağı sorusunu akla getirmiştir. Binaenaleyh, bu aşamada şu soruların da cevaplandırılması lazımdır: Hakkında rivâyet olan Kur'an âyetleri, direkt dirâyetle anlaşıldığında Allah'ın insanlığa vermek istediği mesaj doğru anlaşılacak mıdır? Yoksa böyle bir teşebbüs "*istimâku'l-Kur'an/Kur'an'ı konuşurma*" anlamına mı gelecektir? Aşağıdaki başlıkta bu soruların da cevabı aranacaktır.

²⁵ Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-İşârât* (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1981), 2: 314-315.

²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmi'zî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi'te'vîl*, 2: 396.

2. Nahl Sûresinin 90. Âyetiyle İlgili Tefsirlerdeki Yorumların Tahlîli

Hakkında sahih rivâyet olan Kur'an âyetlerinin öncelikle bu bilgiler doğrultusunda anlaşılması, Allah'ın insanlığa vermek istediği mesajın doğru tespit edilmesi adına önemlidir. Şâyet bir âyetle ilgili sahâbe ve tâbiîn neslinden gelen sahih rivâyetler söz konusu ise âyetin bu bilgilerle anlaşılması lazımdır. Lâkin âyetle ilgili sahih rivâyetler yoksa bu durumda müfessirlerin -Kur'an-Sünnet birikimlerini de kullanarak- âyetle ilgili dirâyetlerini ortaya koymalarında bir beis olmayacaktır.²⁷ Nahl sûresinin 90. âyetine bu yönüyle bakıldığına sahâbe ve tâbiîn neslinden aktarılan, sıhhatine dair de tenkitlere rastlanılmayan rivâyetlerin varlığı müşahede edilmektedir. Bu durumda âyetin öncelikle mevzubahis rivâyetler doğrultusunda anlaşılması gerekmektedir. Aksi durumda/rivâyetlerde yer alan bilgiler dikkate alınmadığında, âyetteki sözcük ve cümleciklere farklı anlamların yüklenmesi de mümkün hale gelebilmektedir. Bu bağlamda Tabersî (öl. 548/1154) gibi kimi Şii müfessirlerin “*zi'l-kurbâ*” terkiibini İmam Ebû Ca'fer es-Sâdık'tan (öl. 148/765) naklen, *فإن لله خمسة وللرسول ولذي القربى* âyetinden hareketle Peygamber'in akrabası olarak yorumlaması, onlardan maksadın da kendileri/Şia olduğunu söylemesi dikkat çekicidir.²⁸

2.1. Nahl Sûresinin 90. Âyetindeki Emirlerle İlgili Yorumların Tahlîli

Rivâyetlerdeki bilgiler dikkate alındığında Nahl sûresinin 90. âyetinde geçen ilk emrin/*adlin*, 'tevhid' manasında olduğu görülür. Zira âyetteki '*adale*' kelimesi -Kur'an'ın pekçok yerinde olduğu gibi- hukukî değil itikadî anlamda kullanılmıştır. Bilindiği gibi Kur'an'ın birçok yerinde zulüm kelimesi de şirk anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla bu âyetlerdeki “adalet-zulüm” kavramları “tevhid-şirk” kavramlarına tekabül etmektedir.²⁹ Bir sonraki cümlede dile getirilen “*Allah ile olan abdinize sadakat gösterin!*” emri de burada konunun tevhid-şirk ekseninde cereyan ettiğini göstermektedir. Zaten sûrenin, değerli bir varlık olan insanın bütün

²⁷ Fâik, “Nahl/16 Sûresinin 90. Âyetinin Tefsiri”, 137.

²⁸ Ebû Alî el-Fadl b. el-Hasen et-Tabersî, *Mecmau'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân* (Beirut: Muessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1995), 6: 116.

²⁹ Hasan Elik - Muhammed Coşkun, *Tevhîd Mesajı Özlü Kur'an Tefsiri*, 2. Bs (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 650.

kâinatı yaratan ve yöneten Allah'tan başkasını mâbud tanımamasının ve ona ulûhiyyet nisbet etmesinin yanlışlığını vurgulayarak başlaması da suredeki ana konunun şirk-tevhid olduğunu izhar etmektedir.³⁰ Bu durumda âyetteki ilk emir olan adlin Türkçemize 'adl' kelimesinin genel anlamıyla “Şüphesiz ki Allah adaleti emreder.” olarak değil, âyette kullanıldığı ‘tevhîd’ manasıyla: “Şüphesiz ki Allah, kendisini tek ilâh/tanrı olarak benimsemenizi emreder.” şeklinde aktarılması daha uygun olacaktır. Müfessir Beyzâvî (öl. 685/1286) de adaletin her şeyin denge noktası olduğunu, binaenaleyh, itikad açısından bakıldığında tevhidin, tanrısızlıkla şirk arası duruma (ateizm-politeizm) denk düştüğünü söylemiştir.³¹

İkinci emir olan ‘ihsan’ kavramı, rivâyetlerde ‘adl’ kelimesiyle irtibatlandırılarak yorumlanmıştır. Rivâyetlere yer veren müfessirler âyetin ilgili kısmının, “Allah, iyilik yapmanızı emreder.” anlamında değil; “Allah, tevhîd konusunda samimi olmanızı/sadece kendi buyruklarına (emirlerine ve yasaklarına) uymanızı emreder.” manasında kullanıldığını dikkat çekmiştir. Bu durum, ihsan kelimesinin Kur’ân-ı Kerîm’de “iyilik yapmak” anlamında kullanılmadığını da düşündürmemelidir. Zira İsrâ sûresinin 23, Bakara sûresinin 83. ve Nisâ sûresinin 36. âyetlerine bakıldığında, ihsan kelimesinin “iyilik yapmak” anlamında kullanıldığı da görülür. Üstelik bu âyetlerde Yüce Allah, sadece akrabaya değil, başta anne-baba olmak üzere komşulara, yetimlere, yoksullara, arkadaşlara, cariyelere, kısacası herkese iyilik yapılmasını ve iyi davranılmasını emretmektedir.

“İtâ-i zî'l-kurbâ” şeklindeki üçüncü emrin ise lafızların literal yapısından hareket edildiğinde ilk bakışta, “Allah, akrabaya yardım etmenizi/maddi destek sağlamanızı emreder.” manasında olduğu zannedilmektedir. Ancak rivâyetlerde bu terkinin “Allah, sıla-i rahmi/akraba ile olan ilişkilerinizi koparmamanızı emreder.” anlamında kullanıldığı dile getirilmiştir. Mesela Ebü'l-Berekât en-Nesefî (öl. 710/1310) bunu, “واعطاء ذي القرابة وهو صلة الرحم /Akrabaya yakınlık hakkını vermek ki o da sıla-i rahmdir” şeklinde ifade etmiştir.³² Ebû Hayyân el-

³⁰ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Nahl Sûresi”, TDV İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2006), 32: 308.

³¹ Muhyiddîn Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde alâ tefsîri'l-Kâdi el-Beyzâvî* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 5: 315.

³² Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (Beirut: Dâru'n-Nefâis, 2005), 4: 6.

Endelüsî (öl. 745/1344) ve Ebü'l-Fidâ' b. Kesîr (öl. 774/1373) gibi müfessirler ise doğrudan "*sıla-i rahim*" olarak tefsir etmiştir.³³ Bu tefsirin, âyetin vermek istediği mesaja daha uygun düştüğü de ortadadır. Zira "*Allah, akrabaya yardım etmenizi emreder.*" şeklinde anlaşıldığında cümlenin zihinlerde, "*varlıklı olanların muhtaç olanlara destek sağlaması*" şeklinde bir karşılığı oluşmaktayken; "*Allah, sila-i rahmi/akraba ile olan işikilerinizi koparmamanızı emreder.*" şeklinde anlaşıldığında ise -fakir olsun, orta halli olsun, zengin olsun- bütün müminlere hitap ettiği ve İslam dininin önemli düsturlarından biri olan sila-i rahmin (örnek olarak bakınız: el-Bakara 2/83; en-Nisâ 4/36; Muhammed 47/22) ehemmiyetine dikkat çektiği görülür. Bu bağlamda Osmanlı dönemi müfessirlerinden Kânunî devri Şeyhülislâmı (1545-1574) Ebüssuûd Efendi'nin (öl. 982/1574), Nahl sûresinin 90. âyetini "*Min Düstûri'l-Mü'minîn*" başlığı altında tefsir etmesi de gözlerden kaçmamaktadır. Ebüssuûd Efendi, "*itâ-i zî'l-kurbâ*"nın, - önemine binaen- ta'mînden sonra tahsîs olduğunu söylemiştir. Yani Yüce Allah'ın, kendisinin tek tanrı olarak benimsenmesi (adl) ve tevhid sözleşmesine sadık kalınması (ihسان) emirlerinden sonra başka bir emrini değil de akrabayla olan ilişkilerin koparılmaması buyruğunu dile getirmesi, sila-i rahmin O'nun nezdinde ne denli önemli olduğunu göstermektedir demek istemiştir.³⁴ Diğer taraftan 'اتى' kökünden türemiş olan 'آى' fiilinin, if'âl bâbının masdarı olarak düşünüldüğünde '*vermek*' anlamına geldiği görülürken; mufâ'ale bâbının masdarı olarak alındığında "*karşılıklı yapılan bir eylem*" ifade ettiği müşahede edilir ki kimi müfessirlerin dikkat çektiği "*sıla-i rahim*" de karşılıklı gerçekleşen bir faaliyet olması hasebiyle böyle bir eylemdir. Bu durumda âyetteki 'إيتاء' fiilinin, if'âl bâbından değil, mufâ'ale bâbından masdar olarak kullanıldığı anlaşılır. Zaten Kur'ân-ı Kerim'e bakıldığında 'آى' fiilinin kimi âyetlerde if'âl bâbından isti'mâl edildiği görülürken (Örnek olarak bk. el-Bakara 2/177; el-Hac 22/41) kimi âyetlerde de -bu örnekte olduğu gibi- mufâ'ale bâbından kullanıldığına tanık olunmaktadır. Ayrıca 'إيتاء' fiilinin if'âl bâbından Kur'an- Kerim'in pekçok âyetinde (وَأَتَى الْمَالَ er-Rûm 30/38 ve فَاتِذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ)

³³ Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Babru'l-mubtû*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010), 5: 513; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8: 343.

³⁴ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 3: 394-395.

عَلَىٰ حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ el-Bakara 2/177 gibi) “*maddi destek sağlama*” anlamında kullanıldığı da görülmektedir.

Bu durumda âyetteki emirlerin yer aldığı bölümün anlamı şöyle olmaktadır: “*Şüphesiz ki Allah, tevhidî/kendisini tek ilâh olarak benimsemeniz, tevhid konusunda samimi olmanız/sadece kendi buyruklarına (emirlerine ve yasaklarına) uymanız ve sila-i rahmi/akraba ile olan ilişkilerinizi koparmamanızı emreder.*”

2.2. Nahl Sûresinin 90. Âyetindeki Nehiylerle İlgili Yorumların Tahlîli

Nahl sûresi 90. âyetinin menhiyyât kısmında dile getirilen hususlar, Yüce Allah tarafından “*fahşâ, münker ve bağy*” olarak sıralanmıştır. Rivâyet ağırlıklı tefsirlere bakıldığında, her bir kelimenin karşılık geldiği manaların ayrı ayrı ifade edildiği görülmektedir. Buna rağmen ilerleyen dönemlerde özellikle dirâyet ağırlıklı tefsirlerde, mevzubahis kelimelerin ifade ettiği anlamların, maksud manalarından uzaklaştırılmak suretiyle genelleştirildiğine tanık olunmaktadır. Ayrıca her biri, insan fitratındaki kötü yönlerden birine işaret eden bu fiillerin, bazı müfessirler tarafından benzer eylemler olmaları varsayımıyla birleştirildiği de müşahede edilmektedir.

Bu bağlamda Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210), söz konusu üç kavramın aynı kabul edilmesinin makul olmadığını şöyle izah etmeye çalışmıştır: “Kur’an’da me’ûrât da çoktur, menhiyyât da çoktur. Allah Teâlâ bu âyette bize üç emir, üç de nehyden bahsetmiştir. Bu durumda bu emirlerin ve nehiyelerin birbirinden farklı olması lazımdır. Zaten aralarındaki atf harfî de bunu gerektirmektedir. Binaenaleyh, bir lafız bir mana ile tefsir edildiğinde söz konusu lafız ile mana arasında münasebet varsa doğru bir tefsir yapılmış olur; aksi durumda fâsid bir tefsir yapılmış olur.”³⁵ Beyzâvî ise fahşânın şehvet kuvvesinin -ki insan için en kötü ve en çirkin durumlardan biridir- kontrol edilmesine, münkerin öfke kuvvesinin kontrol edilmesine, bağyin de vehm kuvvesinin kontrol edilmesine yönelik bir yasaklama olduğuna dikkat çekmiş ve insandan sâdır olan bütün kötülüklerin bu üç kuvveden neş’et ettiğini belirtmiştir.³⁶

³⁵ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 20: 103-104.

³⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde alâ tefsîri’l-Kâdî el-Beyzâvî*, 5: 315-316.

Dirâyet ağırlıklı tefsirlerdeki bu yorumlar, âyette geçen kelimelere ilk dönemlere ait rivâyet ağırlıklı tefsirlerde verilen manaların muhafaza edilmesinin gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Mukâtil b. Süleyman, Taberî ve İbn Ebî Hâtim gibi erken dönem müfessirlerin paylaşımlarına bakıldığında *fahşânın* zinâ, *münkerin* şirk, *bağyin* de kibir ve zulüm olarak tefsir edildiği görülmektedir. Bu manaların gölgede bırakılması suretiyle âyetin, “Allah her türlü hayasızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar.” ya da “Allah her türlü hayasızlığı, fenalığı ve azgınlığı yasaklar.” tarzında genelleştirilerek ifade edilmesi Yüce Allah’ın bu cümlede vermek istediği mesajı gölgelemektedir. Elbette bu eylemler de Allah tarafından yasaklanmıştır, onlara dair ikazlar da Kur’an âyetlerinde yer almıştır. Ancak Nahl sûresinin 90. âyetindeki kelime ve terkiplerin, -Kur’an’ın bütün âyetlerinde olması gerektiği gibi- nâzil olduğu dönemdeki karşılıkları ile anlaşılması lazımdır. Binaenaleyh, rivâyetlerde dile getirilen bilgiler dikkate alındığında âyetin ilgili kısmının, “Allah zinayı, şirki, kibri ve zulmü yasaklar.” şeklinde bir anlama sahip olduğu görülmektedir.

Bu anlamı bir tarafa koyup dirâyet tefsirlerinde sıralanan “*fahşâ; insandan sadır olan kötü fiildir, sözdür, cimriliktir, dünyada cezayı ahirette azabı gerektiren eylemdir, Allah’ın koymuş olduğu sınırlara tecavüzdür, eş cinselliktir, yalandır, iftiradır...*”³⁷ türünden diğer anlamlara yöneldiğimizde -ortaya her ne kadar zengin bir muhteva çıkmış olsa da- kelimenin nâzil olduğu dönemde kullanıldığı anlamdan uzaklaştırılması gibi bir durumla da karşı karşıya kalınmaktadır. Bu aynı zamanda, Ulûmu’l-Kur’ân içerisinde oldukça önemli bir konuma sahip olan ‘*Vucûb*’ ilminin de devre dışı bırakılması anlamına gelmektedir. Zira “*Vucûhu’l-Kur’ân*” açısından bakıldığında ‘*fahşâ*’ kelimesinin, “*fâhişe ve fevâhiş*” formlarıyla birlikte yirmi üç yıllık nüzûl sürecinde oldukça farklı anlamlarda kullanıldığına tanık olunmaktadır. Mekkî âyetlerde geçen “*fahşâ, fâhişe ve fevâhiş*” kelimeleriyle -zaman zaman farklı manalarda kullanılmakla birlikte- genellikle ‘*zinâ*’nın kastedildiği kadim müfessir ve İslam tarihçileri tarafından rivâyet edilmiştir. Mesela nuzûlde 23. sıraya yerleştirilen Necm sûresinin 32. âyetinde “*yüç kızartıcı fiil*”, 39. sıradaki A’râf sûresinin 28. âyetinde “*çıplak tafav yapmak*”, 53. sıradaki Yûsuf sûresinin 24. âyetinde ‘*zinâ*’ anlamındadır. Nüzûlde 50. sırada yer alan İsrâ sûresinin 32. âyetinde zinânın, ‘*fahşâ*’ olduğu bizzat yüce Allah tarafından ifade edilmiştir. Nüzûl

³⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Babru’l-mubûl*, 5: 513; Bursevî, *Râbu’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân*, 2444.

sırası 62 olan Şûra sûresinin 37. âyetindeki ‘fevâhiş’ kelimesi erken dönem tefsirlerinde ve İbn İshâk’ın (öl. 151/768) Sîreti’nde ‘*zînâ*’ olarak açıklanmıştır.³⁸ Konumuz olan Nahl sûresinde -ki 70. sıraya konulmuştur-yine ‘*zîna*’ şeklinde tefsir edilmiştir. Mekke döneminin sonlarında nâzil olan ve 85. sıraya konulan Ankebût sûresinin 45. âyetinde *إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ* geçen ‘fahşâ’ kelimesi de Taberî tarafından ‘*zînâ*’ olarak tefsir edilmiştir.³⁹ Medenî âyetlerde ise ‘fahşâ’ kelimesine farklı anlamlar yüklenmeye başlanmıştır. Mesela 87. sıraya konulan Bakara sûresinin 268. âyetinde ‘*cimrilik*’, 89. sıradaki Âl-i İmrân sûresinin 135. âyetinde “*keüçük/ büyük günah*”, 102. sıradaki Nûr sûresinin 21. âyetinde “*kötü ve çirkin fiil*” anlamında kullanılmıştır.

‘Münker’ kelimesi, rivâyetlerde ‘*şirk*’ olarak yer almıştır.⁴⁰ Mekke döneminin sonlarına doğru nâzil olan Ankebût sûresinin 45. âyetindeki *إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ* ‘münker’ kelimesi Taberî tarafından “*Allah’a isyan*”,⁴¹ İbn Ebî Hâtim tarafından ‘*şirk*’ diye tefsir edilmiştir.⁴² Bu anlamlara bakıldığında kelimenin Mekke döneminde yaygın bir biçimde ‘şirk’ manasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Medine döneminde ise ma’rûf kelimesiyle birlikte “*emr-i bi’l-ma’rûf, nehy-i ani’l-münker*” daha kapsamlı bir muhtevayı ifade eder hale geldiği görülmektedir. “*Bilinmeyen ve daba önce duyulmayan şey*” anlamı da bunun yansımalarındandır. Bu anlamdan hareketle Zemahşerî münkerin, “*aklın çirkin gördüğü eylem*” olduğunu belirtmiştir.⁴³ Ayrıca münkerin, öfke kuvvesinin yansıması olduğu da kimi müfessirler tarafından dile getirilmiştir.⁴⁴ Ancak bu anlamlar, kelimenin daha sonraki dönemlerde kazanmış olduğu manalardır.

³⁸ Ebû Abdillâh Muhammed İbn İshâk, *es-Sîratü'n-nebevîyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 1: 215.

³⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, 10: 145.

⁴⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 3: 507.

⁴¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, 10: 145.

⁴² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 4: 399.

⁴³ Zemahşerî, *el-Keşşâf an bakâika gavâmi'zi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücutibi'te'vîl*, 2: 396.

⁴⁴ Âlûsî, *Râhu'l-meâni fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, 14: 218.

Bağy kelimesi ise rivâyetlerde, “*Allah’ın, isti’lâ ve istilâyı (الإستعلاء) yani kibri ve insanlara zulmetmeyi yasaklaması*” olarak ifade edilmiştir. Dirâyet ağırlıklı tefsirlerde de bu anlam korunmuştur. İnsanlara zulmetmek, özgürlüklerini kısıtlamak ve onların haklarını gaspetmek Allah nezdinde ağır bir suç olduğu için özellikle bağy, âyet-i celilede sıralanan menhiyyât arasında yer almıştır. Diğer taraftan Kur’an’da وَالَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ الْبَغْيُ وَالَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ الْبَغْيُ وَالَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ الْبَغْيُ ve تَمَّ بُعِي عَلَيْهِ لِيَنْصُرْتَهُ اللَّهُ هُمْ يَتَصَوَّرُونَ suretiyle Yüce Allah’ın, mazlumun yanında durduğu ve zulmün kişinin zararına olduğu dile getirilmiştir. Dahası önceki münezzel kitaplarda “*Bir dağ başka bir dağa zulmedecek olsa, zalim dağ Allah tarafından paramparça edilir.*” tarzında bilgilerin yer aldığı aktarılmıştır.⁴⁵ Hz. Peygamber’den de konuyla ilgili “*لا ذنب أسرع عقوبة من*” ve “*الباغى مصروع/Zalim, yenilmeye mahkumdur.*” ve “*لا ذنب أسرع عقوبة من*” türünden rivâyetler nakledilmiştir. Bütün bu bilgiler dikkate alındığında İslam dininin, her konuda olduğu gibi bu konuda da insanlığa bir ölçü koyduğu görülmektedir. Bu ölçü, haksızlığa maruz kalanın misliyle mukabele hakkına sahip olmasıdır. Ancak Yüce Allah, Kur’an’da bu sınırı biraz daha geriye çekmek suretiyle *sabretmenin/hakkı-hakikati karşı tarafa benimsetebilmek için güçlü olduğu halde mukabelede bulunmamanın* daha erdemli bir davranış olacağına dikkat çekmiştir. Zaten Nahl sûresinin son âyetleri de bu konuyla ilgili bilgiler içermektedir.

Sonuç

Kur’ân-ı Kerîm, nâzil olduğu çeyrek asırlık süreçte bir kuşağı bir yerlerden alıp bir yerlere taşıyan ve ortaya koymuş olduğu örnekliğiyle insanlığa rehberlik sunan zengin bir muhtevaya sahiptir. Bu örnekliğinin doğru anlaşılabilmesi için âyetlerde dile getirilen hususların, nüzûl zamanı/yılı ve şartlarıyla irtibatlandırılması kaçınılmazdır. Bu, aynı zamanda Kur’an’ın doğru okunması anlamına da gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında Nahl sûresinin 90. âyetinin ülkemizdeki meâllerin pek çoğunda nüzûl yılı ile eş zamanlı olarak anlaşılmadığı görülmektedir. Zira ülkemizde bu âyete verilen, “*Şüphesiz ki Allah adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayasızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O,*

⁴⁵ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-âhkâmîl-Kur’ân* (Beirut: Müessesetu’r-Risâle, 2006), 12: 415.

düşünüp tutasınız diye size öğüt verir.” şeklindeki anlam, büyük oranda rivâyet ağırlıklı tefsirlerde işaret edilen hususlarla uyumlu değildir. Bunda dirâyet ağırlıklı tefsirlerde ortaya konulan anakronik/art zamanlı anlamların etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Rivâyet ağırlıklı tefsirler âyeti, sahâbe ve tâbiîn neslinden aktarılan bilgiler çerçevesinde ele alırken; dirâyet ağırlıklı tefsirler ya rivâyet-dirâyet merkezli ya da dirâyeti önceleyen bir perspektifle değerlendirmeyi tercih etmiştir. Ancak hakkında rivâyet bulunan Kur’an âyetlerinin öncelikle mevzubahis nakiller doğrultusunda anlaşılması gerekmektedir. Aksi takdirde, âyetlerdeki sözcük ve cümleciklere farklı anlamların yüklenebilmesi mümkün hale gelmektedir. Bu bağlamda Tabersî gibi kimi Şîi müfessirlerin, Nahl sûresinin 90. âyetinde geçen “*zî’l-kurbâ*” terkiibini, Peygamber’in akrabası olarak yorumlaması, onlardan maksadın da kendileri/Şîa olduğunu söylemesi dikkat çekicidir.

Rivâyetlerdeki bilgiler dikkate alındığında Nahl sûresinin 90. âyetindeki ilk emrin, ‘*tevhid*’; ikinci emrin, “*tevhid konusunda samimiyet*”; üçüncü emrin ise “*sıla-i rahim/akraba ile olan ilişkilerin koparılmaması*”; menhiyyât kısmında zikredilen fahşânın, ‘*zinâ*’; münkerin, ‘*şirk*’; bağyin de ‘*kibir ve zulüm*’ olarak tefsir edildiği müşahede edilmektedir. Bu durumda âyetin anlamı, ülkemizdeki meâllerde yaygın bir biçimde dile getirildiği gibi: “*Şüphesiz ki Allah adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayasızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt verir.*” şeklinde değil; “***Şüphesiz ki Allah, kendisini tek ilâh/tanrı olarak benimsemenizi; Allah ile yapmış olduğunuz iman sözleşmesine sadık kalmanızı/sadece O’nun buyruklarına uymanızı ve akrabayla olan ilişkilerinizi koparmamanızı emreder. Gayr-i meşru ilişkiyi, şirk, kibri ve insanlara zulmetmeyi de yasaklar. Düşünüp tutasınız diye böylece size öğüt verir.***” tarzında olmaktadır.

Âyette geçen kelimelerin, nüzûl zamanı anlamları dikkate alınmadığında, Ulûmu’l-Kur’ân içerisinde oldukça önemli bir konuma sahip olan ‘*Vucûb*’ ilmi de devre dışı bırakılmış olmaktadır. Zira âyette bahsi geçen *adl, ihsan, îtâ, fahşâ, münker* ve *bağy* kelimeleri, yirmi küsur yıllık nüzûl sürecinde çok farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bu anlamları vucûh-nezâir ve tefsir usulüne dair kaynaklarda görmek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında, kimi tefsirlerde adalet kelimesine yirmi üç yıllık süreçte yüklenen tüm anlamların sıralanması ve kelimenin bu manaların hepsini kuşattığının ifade edilmesi sağlıklı durmamaktadır. Kur’an’ın hukukî

anlamda adaleti bir ilke olarak savunduğu müsellemlerle birlikte, Nahl sûresinin 90. âyetinde hukukî değil itikadî anlamda kullandığı da müfessirler tarafından ifade edilmiştir. Binaenaleyh, nâzil olduğu dönemde kelime hangi anlamda kullanılmışsa âyetin o mana ile anlaşılması esas olmalıdır. Bu, henüz namaz farz kılınmadan ‘salât’tan bahseden âyetlerin (örnek olarak bk. el-Alak 96/10; el-Müddessir 74/43; el-Mâûn 107/4) namaz olarak anlaşılması yanlıgısından farksızdır.

Diğer taraftan Yüce Allah elbette adaleti, iyilik yapmayı ve akrabaya yardım etmeyi emretmekte; hayasızlığı, fenalığı ve azgınlığı da yasaklamaktadır. Ancak bunları Kur’an’ın farklı âyetlerinde ve bağlamlarında dile getirmektedir. Bizim vurgulamaya çalıştığımız husus, Kur’an’ın başka âyetlerinde ve bağlamlarında dile getirilen konuların birbirine eklenmesi suretiyle Nahl sûresinin 90. âyetinin meâliymiş gibi sunulmasının hatalı olduğudur. Âyetin sadece Arapçasının okunduğu dönemlerde böyle bir problem söz konusu değilken Türkçesinin de paylaşıldığı günümüzde oluşan çeviri hatasının göz ardı edilmemesi gerektiğidir.

Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülazîz döneminden itibaren Cuma hutbelerinin ardından okunan Nahl sûresinin 90. âyetine, günümüz Türkiye’sinde verilen anlamın problemlili olması, Yüce Allah’ın söz konusu âyetle insanlığa vermek istediği mesajı gölgelemektedir. Bu durum aynı zamanda her hafta camiye gelen Müslüman bireylerin, sunulan çeviriyi, âyetin anlamı gibi algılamalarına, dolayısıyla da hatalı bilgilendirilmelerine sebep olmaktadır. Bu aşamada yapılabilecek en güzel şey, âyet-i kerîmeye Kur’an’ın genelinden üretilen mananın değil, ilk dönem rivâyet ağırlıklı tefsirlerde dile getirilen ve doğru olduğu düşünülen anlamın verilmesi olacaktır. Belki akla, âyetin sadece Arapçası’nın okunup Türkçesinin paylaşılması şeklindeki önceki uygulama da gelebilir. Ancak günümüz Türkiye’sinde âyetin meâlinin paylaşılmasının da ne denli önemli olduğu ortadadır. Diğer taraftan âyetin Arapçasının okunmaması, buna mukabil mevcut muhtevanın Kur’an’ın genelinden çıkartılan bir öğütler manzumesi şeklinde sunulması da mümkündür. Zira Cuma hutbelerinden sonra, dönemin şartları gereği Hz. Peygamber’in Kâf sûresini, Hz. Ömer’in, Tekvîr sûresinin ilk on dört âyetini, Hz. Osman’ın Nisâ sûresinin sonundaki kelâle âyetini, Hz. Ali’nin de Kâfirûn ve İhlâs sûrelerini okuduğu bilgileri dikkate alındığında Nahl sûresinin 90. âyetinin ilâ nihâye okunmasının da elzem bir uygulama olmadığı; toplumsal şartların

gerektirdiği bir başka âyet-i celîlenin de okunmasının pekâlâ mümkün olduğu sonucuna ulaşılır. Vallahu a'lem.

KAYNAKÇA

- Âlûsî, Ebü'l-Fadl Şihâbüddin Mahmûd. *Rûbu'l-meâni fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Bursevî, İsmâil Hakki. *Rûbu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*. el-Mektebetü's-Şâmile, t.y.
- Çavuşoğlu, Raşit. "Amasya Müftüsü Mehmed Sabri Yetkin'in Nahl Sûresi 90. Âyeti Bağlamındaki Risale-i Mev'izesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research* XI/60 (2018): 1231-1242.
- Ebû Hayyân el-Endelûsî, Muhammed b. Yûsuf. *el-Babru'l-mubît*. Thk. Sıdkı Muhammed Cemil. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010.
- Ebüs-suûd, Muhammed. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Riyad: Mektebetu'r-Riyâd el-Hadîse, t.y.
- Elîk, Hasan - Coşkun, Muhammed. *Tevhit Mesajı Özlü Kur'an Tefsiri*. 2. Bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Fâik, Debrelî Vildân. "Nahl/16 Sûresinin 90. Âyetinin Tefsiri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Mustafa Özel 10/2 (2006): 135-147.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahmân b. Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Mekke: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1417.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed. *es-Sîratü'n-nebevîyye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000.
- Kur'an Yolu Meâli*. çev. Hayrettin Karaman - Mustafa Çağrı - İbrahim Kâfi Dönmez - Sadrettin Gümüş. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2016.
- Karaman, Hayrettin - Çağrı, Mustafa - Dönmez, İbrahim Kâfi - Gümüş, Sadrettin. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007.

- Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli.* çev. Abdülkadir Şener - M. Cemal Sofuoğlu - Mustafa Yıldırım. İzmir: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr-. *el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'an.* Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2006.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *Letâ'ifü'l-işârât.* Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1981.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vîlâtü ebli's-sünne.* Beyrut: Muessesetu'r-Risâle Nâşirîn, 2004.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman.* Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1979.
- Nahhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b İsmâil. *Me'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm.* Mektebetü Mişkâti'l-İslâmiyye, t.y.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve bakâiku't-te'vîl.* Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2005.
- Öztürk, Yener. "Hayır ve Şerri Özetleyici Muhtevasıyla Nahl 90. Âyetin Düşündürdükleri". *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler IX/22* (2005): 87-102.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed. *Mefâtîhu'l-gayb.* Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. İbrâhim. *Babru'l-ulûm.* Mektebetü Mişkâti'l-İslâmiyye, t.y.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *ed-Dürri'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr.* Kahire: Merkez li'l-Bühûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2003.
- Şeyhzâde, Muhyiddîn. *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde alâ tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî.* Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'an.* Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.
- Tabersî, Ebû Alî el-Fadl b. el-Hasen. *Mecman'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an.* Beyrut: Muessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1995.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Nahl Sûresi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 32: 308-309. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2006.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmiżi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi'te'vîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.